

РАДЯНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Владислав Гриневич (Київ)

Сталінська національна політика щодо національних меншин у роки Другої світової війни 1939–1945 рр.

1. Серед усіх політичних проєктів, здійснюваних більшовиками у 20-х роках, спрямована на творення поліетнічної Червоної імперії, радянська національна політика виявилася однією з найбільш утопічних і контроверсійних. «Імперія упереджувальної дії», чи то «імперія позитивної дискримінації» — так доволі влучно назвав цю політику один західний дослідник¹. Справді, шляхом надання народам колишньої Російської імперії певних національних прав і пільг у галузі мови, культури, освіти, підготовки національних кадрів тощо ця політика мала на меті упередити прояви зрослого за часів громадянських воєн і революцій націоналізму і в такий спосіб зміцнити внутрішню цілісність СРСР. До того ж, на відміну від колишньої Росії — «тюрми народів», як називав її Ленін, — народи СРСР отримали, нехай і позірну, проте свою національну державність, а сама Країна рад не будувалася за принципом російської національної держави.

Однак, попри дійсно вражаючі успіхи національного розвитку неросійських народів, така політика приховувала в собі внутрішню небезпеку. З одного боку, вона сама, по суті, провокувала розвиток місцевих націоналізмів, а з іншого, посилювала незадоволення з боку росіян, позаяк, концентруючи зусилля на замиренні національних меншин, влада фактично відсунула на задній план російську проблему. Для розвитку найпопулярнішої в СРСР російської національної культури не лише нічого не роби-

¹ Див.: *Martin Terry*. The Affirmative Action Empire. Nation and nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. — Ithaca and London, 2001.

лося, а навпаки, будь-які прояви у цьому напрямі розглядалися певний час більшовицькими ідеологами ледь не як відродження «великоросійського шовінізму» і не заохочувалися.

Загострення зовнішньополітичної обстановки та наростання загрози війни прискорили відхід більшовицького керівництва від попередніх утопічних проєктів. «Сталінська революція згори» поклала край цій небезпечній з огляду на внутрішнє становище в СРСР національній політиці, висунувши на передній край старий великодержавний принцип спирання на «державотворчий народ», роль якого в царській імперії традиційно відводилася росіянам².

Процес реабілітації російського патріотизму набрав обертів у середині 30-х рр. У 1934 р. на XVII партійному з'їзді Сталін заявив, що націоналістичні ухили окремих національних груп являють собою більшу небезпеку, ніж російський націоналізм. У 1935 р. він наголосив на тому, що внаслідок соціалістичного будівництва стару недовіру неросіян до росіян в СРСР вже остаточно подолано, і ввів до радянського політико-ідеологічного лексикону нову метафору — «дружба народів»³, а у 1936 р., попри офіційно проголошений принцип повного рівноправ'я усіх братніх народів, в їхній сім'ї з'явився старший брат — великий російський народ. У передовій «Правди» — «РСФСР» зазначалося: «В сузір'ї союзних республік першою величиною є Російська Соціалістична Федеративна Радянська республіка і першим серед рівних — є російський народ»⁴.

Останнє відбивало важливу тенденцію в національній політиці СРСР, в якій дедалі більше оформлювалася ієрархічна схема радянських народів. Вінчав цю піраміду, що складалася з майже ста радянських націй і народностей, великий російський народ, який розглядався сталінським керівництвом як своєрідний цемент, державна нація, чий інтереси збігаються з інтересами сталінської імперії. Саме на теорії «старшого брата» трималося надалі все національно-державне будівництво в Країні рад. Далі йшли українці, білоруси та інші титульні народи, що мали свої державні утворення — союзні республіки, автономії, краї, округи і т. ін. аж до найнижчої щабліни, де розміщувалися численні екстериторіальні нацменшини — т. зв. нацмени⁵.

² У цьому контексті не можна не побачити певної спорідненості з доктриною російських чорносотенців про російську народність як збирачку землі російської та «устроительницу российской державы», націю державну, панівну, «первенствующую». Див.: *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. — М., 2001. — С. 163.

³ *Martin Terry.* Ор. cit. — Р. 432.

⁴ Правда. — 1936. — 1 фев.

⁵ Див.: *Авторханов А.* Империя Кремля. — Минск—М., 1991; *Костырченко Г.В.* Указ. соч. — С. 162–164; *Кантелер А.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. — 2001. — № 5.

Проте рангування народів за національно-державним принципом було доволі умовним. Будуючи етнічну піраміду «Дружби народів», більшовики чимало чого позичили з досвіду Російської імперії, в якій ієрархія станів, культур етносів та, передусім, їхньої політичної лояльності були визначальними структурними елементами, які не втратили свого значення до самого кінця її існування.

З погляду сталінського уряду, становище етносів у неофіційній радянській ієрархії залежало, передусім, від ступеня їхньої політичної лояльності (дійсної або гаданої), а критерієм цієї лояльності виступав комплекс соціальних, політичних і етнічних чинників. Основними з них вважалися: рівень індустріалізації республік та наявність чисельного робітничого класу в структурі населення, присутність міцної комуністичної партії, а також близькість етносу до російської культури, тобто потенційна можливість його русифікації.

Процеси, що відбувались у Радянському Союзі в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр., не можна назвати унікальними. Вони відбивали певні загальні тенденції, притаманні війні як соціально-політичному явищу. Національне питання завжди посідало одне з найповажніших місць в ідеології та пропаганді воюючих держав, що знаходить свій вияв у наступних моментах: піднесення авторитету, всiяке возвеличення й уславлення пануючої (титульної) нації («великий російський народ» — в СРСР і «німці — вища раса» в Німеччині); певні поступки малим народам, національним меншинам в культивуванні їхнього патріотизму-націоналізму; приваблення на свій бік союзників з числа пригноблених ворогом націй, причому нерідко з наголосом на певній етнічній чи історичній спорідненості, належності до одного суперетносу (панславiзм чи пангерманiзм) тощо; пробудження ненависті до народів — ворогів на етнічному, чи то расовому ґрунті зокрема, формування у свідомості населення відрази та презирства до їхньої мови, культури, способу життя і т. ін. Фактично зворотнім боком постання російського патріотизму-націоналізму стала германофобія.

Відповідно в ієрархії радянської дружби народів під час війни відбулися суттєві зрушення. Всі ті радянські народи, нації яких були титульними в країнах-сателітах Німеччини, були визнані ворожими (румуни, болгары, німці, фінни, угорці та ін.) й скотилися зі сходунок піраміди «Дружби народів» аж донизу. На деякі народи взагалі було накинуто тавро народів-зрадників (кримські татари, чеченці, інгуші, балкарці, калмики, турки-месхетинці та ін.), і вони зазнали репресій.

Слід зазначити, що багатонаціональність не була сильною стороною жодної армії світу, і Червона Армія тут не була винятком. Дезертирство, перехід на бік ворога, небажання воювати, індиферентність до ідеологічних гасел радянської влади дійсно були більше поширені серед нацмен-

шин, ніж серед слов'ян та росіян зокрема. Проте етнічний фактор все ж не визначав, а лише посилював загальну тенденцію до дефетизму — поразницьких настроїв, що охопили Червону Армію на початку війни. З підозрілих стали ворожими — німці, румуни, угорці, болгари, фінни та ін., яких спецоргани активно вилучали з діючої армії. Внаслідок розпочатих влітку 1941 р. «етнічних чисток» з Червоної Армії було усунуто кілька десятків тисяч німців. Як правило, представників цих народів виселяли на спецпоселення ГУЛАГУ, де включали до так званих трудових армій⁶. Негативний досвід мобілізації початкового періоду війни, активна діяльність українських націоналістів призвели до того, що до категорії підозрілих і потенційно нелояльних стали відносити й західних українців. Показово, що в грудні 1941 р. на Карельському фронті серед «потенційно ворожих елементів» було виявлено 23 німців, 376 фіннів, а також 602 західняків⁷. Останніх, щоправда, вилучаючи з частин, не виселяли до ГУЛАГУ, а відправляли до тилових частин і округів, де використовували на будівельних та господарських роботах. До категорії нелояльних і підозрілих з початком війни потрапили «бессарабці» — уродженці новоутвореної Молдавської РСР та ряду районів Одеської області УРСР. Так, влітку 1941 р. спецоргани протиповітряної оборони Одеського військового округу, повідомляючи про «засміченість частин великою кількістю практично неблагоннадійного елемента», просили замінити «західників» і «бессарабців», мотивуючи це тим, що «велика кількість з них вороже наставлена до радянської влади»⁸. В документі вказувалось як на неприпустимий факт те, що тільки в 504-му окремому зенітному артдивізіоні бессарабці становили до 50% рядового і молодшого начскладу⁹.

⁶ Докладніше про це див.: *Гриневич В.* Українські німці в період Другої світової війни (1939–1945) // *Діалог*. — 2000. — № 1. — С. 159–160.

⁷ РГВА, ф. 9, оп. 39, д. 103, л. 384.

⁸ Там же, д. 101, л. 242.

⁹ Там же. Зауважимо, що нелояльність до радянської влади виявили в цей період і представники мусульманських народів. Згідно з німецькими даними, серед перебіжчиків-військових чимало було уродженців Середньої Азії, Кавказу, Поволжя. Див.: *Ethnic Minorities in the Red Army: Assert or Liability?* / Ed. Alexiev A., Wimbush E. — Boulder and London, 1988 (*дали* — *Ethnic Minorities in the Red Army*). — Р. 62. Найбільш яскраво це виявилось навесні 1942 р. в Криму, коли в полон до німців здавалися цілі дивізії, укомплектовані переважно представниками закавказьких народів. Це спричинило хвилю обурення в Червоній Армії, посиливши неприязнь до «нацменів». Головпур був змушений офіційно засудити «шкідливий шовіністичний наклеп про природну буцімто нездатність узбеків, грузинів, вірменів та ін. добре воювати». Див.: *Мурадян В. А.* Братство, скреплене кров'ю. — М., 1969. — С. 73, 75. Разом з тим, були видані таємні накази не концентрувати у великій кількості в одній частині «воїнів неросійської національності». Див.: *Ethnic Minorities in the Red Army*. — Р. 70.

Провал мобілізаційної кампанії в Західній Україні ніколи не афішувався радянською владою. Втім у таємних документах післявоєнного періоду про це не забували. Зокрема, у 1961 р. в одній із доповідних записок Станіславського обкому партії Першому секретареві ЦК КПУ М.В. Підгорному підкреслювалось: «Досвід комплектування військових частин з резервістів у 1941 році на території західних областей України ... свідчить, що велика кількість осіб з числа ворожого елемента, призваного по мобілізації, отримавши зброю, йшла до націоналістичних формувань — банд ОУН»¹⁰.

З перших днів війни серйозне занепокоєння радянського військового командування викликала також діяльність українських націоналістів всередині самої Червоної Армії. Крім десятків тисяч західняків, призваних на початку війни, у радянських військах перебувало понад 112 тис. мешканців Західної України з осіннього призову 1940 р.¹¹ Саме серед цієї категорії військовослужбовців спецоргани найчастіше викривали націоналістичні групи. Приміром, 10 жовтня 1941 р. в Куйбишевському військовому гарнізоні особісти викрили націоналістичну організацію «Вільне козацтво», що складалася із 11 уродженців Рівненської області. Її учасники відстоювали ідею створення Української незалежної держави¹².

Вкрай високим був рівень дезертирування й на Південному фронті, що частково охоплював терени Північної Буковини, і де за відсутності попервах активних бойових дій існували відносно сприятливі умови для проведення мобілізації. Так, на 13 липня 1941 р. у 60-й стрілецькій дивізії серед 4900 призовників, мобілізованих з Чернівецької області, залишилося всього 800–1000 чол. Більше 1000 чол. дезертирувало з 96-ї стрілецької дивізії. Загалом же з корпусних частин фронту в перші дні війни дезертирувало до 30% особового складу¹³.

¹⁰ Національні відносини в Україні у ХХ столітті: Зб. документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 340–341.

¹¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 627, арк. 74.

¹² РГВА, ф. 9, оп. 9, д. 104, л. 145.

¹³ Архів Міністерства оборони Российской Федерации (*далі* — АМОРФ), ф. 228, оп. 710, д. 34, л. 107. Непоодинокими були випадки дезертирування і переходу на бік німців і серед представників інших національностей західних областей України та Білорусії. Ось кілька характерних прикладів: на Західному фронті 31 серпня 1941 р. у полон здався 261 чол. нового поповнення із західних областей Білорусії. Див.: РГВА, ф. 9, оп. 39, д. 101, л. 306. У Харківському військовому окрузі восени 1941 р. було заарештовано 10 поляків, які готувалися до переходу на бік німців під час військових дій. Див.: Там же, д. 102, л. 60–61.

На цьому тлі великороси за виявлену лояльність до режиму закріпилися в піраміді «Дружби народів» на недосяжній для інших етносів вишині. Тут слід відзначити доволі характерний момент. Застосований відносно націоналів у Червоній Армії термін «воїни неросійської національності» (нібито справді існувала така «неросійська національність») також зазнав нової інтерпретації. Якщо до війни до цієї категорії військовослужбовців спочатку відносили лише середньоазіатів та закавказців, тобто тих, хто внаслідок мовних і етнокультурних особливостей погано інтегрувався до російськомовного загалу, то під час війни цей поділ став виступати як свідчення певного рівня політичної лояльності: росіяни — неросіяни. Дуже скоро політвідділи почали зараховувати до категорії воїнів неросійської національності спочатку усіх неслов'ян, а в період звільнення від німців західних республік — усіх неросіян загалом. Отже, до категорії воїнів неросійської національності фактично потрапили й українці¹⁴.

З українцями ситуація видалася складнішою, ніж з іншими народами. Перші місяці війни нацистської Німеччини проти СРСР вочевидь засвідчили кризу лояльності сталінському режиму в Україні. Неоднорідне соціально і етнічно українське суспільство виявилось розколотим, при цьому значна його частина продемонструвала або відверто вороже, або пасивне ставлення до радянської влади, що за умов війни не мало принципової різниці. До того ж майже 90% населення республіки залишилися на окупованій німцями території. Все це фактично поставило українців у ряд нелояльних та підозрілих націй. Як відзначав М. Хрущов на XX з'їзді КПРС, Сталін навіть виношував плани помсти та розмірковував відносно можливих перспектив виселення всіх українців з теренів республіки¹⁵.

Проте, передусім через їхню чисельність, питання про покарання українців шляхом суцільної депортації лишилися на рівні виплеску емоцій вождя. Політична прагматика зумовила більш ефективний метод використання величезного людського та економічного потенціалу України. Більше того, українцям було повернуто тимчасово втрачений титул «великого українського народу» та другу сходинку в радянській імперській ієрархії. Їм також було дозволено (хоча і під пильним контролем Москви) творити власну модель націонал-патріотизму).

¹⁴ Про національні проблеми в Червоній Армії див.: *Гриневич В.А.* Национальные проблемы в Красной Армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков. — Дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. — К., 1994.

¹⁵ Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущова Н.С. на XX съезде Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля 1956 года. О культе личности и его последствиях // Неделя. — 1989. — № 16.